

Özbek Tilinig İzâhli Lugati I. Cild A – D; 2. Cild Ye – M; 3. Cild N – Tartibli; IV. Cild Tartibât - Şükr; V. Cild A - D: Tahrir hayati: Z. BEGMETOV, A. MADVALIYEV, N. MAHKAMOV, T. MIRZAYEV, N. TOXLIYEV, Z. UMAROV, D. HUDOYBERGANOVA, A. HOCIYEV, Taşkent 2006, I, 680 v.; 2006, II, 672 v.; 2006, III, 688 v.; 2008, IV, 608 v.; 2008, V, 592 v. Özbekistân Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navâiy Nâmidagi Til va Adabiyât İnstitutı. Özbekistân Milliy Ensiklopediyasi Davlat İlmiy Naşriyati.

Özbek sözlükçülüğünün tarihi Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda kaleme aldığı *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*e dayanır. O zamandan günümüze dek birçok Çağatayca/Özbekçe sözlük hazırlanmıştır. Ali Şēr-i Nevâyî'nin eserlerinden oluşturulan Tâlî İmânî'nin *Badâ'i' al-Lûgat* isimli Çağatayca-Farsça, *Abuşka* adıyla bilinen Çağatayca-Türkçe, Muhammed Mahdi Hân'ın *Sanglah* isimli Çağatayca-Farsça, bunlardan başka Muhammed Yakub Çingiy'in *Kelurnâme* isimli Özbekçe-Farsça ve Fazlullâh Hân'ın Kalkuta'da 1825'te basılan *Çağatayca-Farsça Sözlük*'ü ilk akla gelenlerdir.

Orta Asya'nın Rusya'ya bağlanmasından sonra da farklı farklı Özbekçe-Rusça ve Rusça-Özbekçe sözlükler hazırlanmıştır. Bunlar arasında Özbek sözlükçülüğüne katkısı en fazla olanlar Lazar' Zaharoviç BUDAGOV'un *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih' Nareçiy* I, II (Sank-Petersburg 1869, 1871) ve Vasiliy Vasil'yeviç RADLOV'un *Opit' Slovarya Tyurkskih' Nareçiy* II (Sank-Petersburg 1899) eserleridir.

Sovyetler devrinde yayımlanan Özbekçe-Rusça, Rusça-Özbekçe sözlüklerin en mühimleri şunlardır: Yevgeniy Dmitriyeviç POLIVANOV'un *Kıskaçça Rusça-Özbekçe Lugat*'ı (Taşkent – Moskova 1926), Aşirali ZAHIRIY'in 34.000 kelimelelik *Mükemmel Rusça-Özbekçe Lugat*'ı (Taşkent

1927-1928), Konstantin Kuz'miç YUDAHIN'in *Kıskaçça Özbekçe-Rusça Lugat'ı* (Taşkent 1927), U. AHMADCONOV ve B. ILYAZOV'un Latin esaslı Özbek abecesiyle yayımladıkları *Özbekçe-Rusça Lugat'ı* (Taşkent 1931). 1934'te S. RAHMETI ve A. KODIROV'un *Rusça-Özbekçe Tola Sözlük* isimli 24.000 kelimelelik sözlükleri (2 cilt, Taşkent – Kazan 1934, bu sözlüğün birinci cildi yayımlanmamıştır.), 1935'te ise V. V. REŞETOV'un 7.000 kelimelelik *Kıskaçça Özbekçe-Rusça Lugat'ı*dır.

1940'lı yıllarda Kiril esaslı yeni Özbek abecesi kabul edildikten sonra Özbekistan sözlükçülüğünün merkezi SSR Fenler Akademisi'nin Özbekistan şubesi oldu. Burada T. N. Kori NIZAZIY ve Aleksandr Konstantinoviç BOROVKOV denetiminde 17.000 kelimelelik *Özbekçe-Rusça Lugat* (Taşkent 1941) ve 30.000 kelimelelik *Rusça-Özbekçe Lugat'ı* (Taşkent 1942) hazırlandı. Yine Özbekistan SSR Fenler Akademisinin A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü dilcileri tarafından beş ciltlik *Rusça-Özbekçe Lugat'ın* yayımlanması (Taşkent 1950-1955) Özbek sözlükçülüğünün dönüm noktalarındandır.

1952 yılında Sovyetler Birliği'nin beş cumhuriyetinde (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Moldova) Rusça millî sözlükler hazırlama kararı alındı. Bu sözlükleri yayımlama vazifesi Devlet Harici ve Millî Diller Lugatları Neşriyatına verildi. Bundan sonra Özbekistan SSR Fenler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü dilcileriyle mezkûr yayınevini çalışanlarının hazırladığı 50.000 kelimelelik *Rusça-Özbekçe Lugat* (Moskova 1954) ve 40.000 kelimelelik *Özbekçe-Rusça Lugat* (Moskova 1959) yayımlandı.

Yukarıda bahsedilen bütün sözlükler Özbekçenin ilk izahlı sözlüğünü hazırlamada yol gösterici ve ilmî kaynak olmuşlardır. İlk izahlı sözlüğün asıl kaynağı 1959'da yayımlanan *Özbekçe-Rusça Lugat'tır*. Bütün bu hazırlık devresinden sonra 1981'de Özbekçenin ilk izahlı sözlüğü yayımlandı. Bu sözlük 60.000 kelime ve kelime grubunu içermektedir.

İki ciltlik *Özbek Tilinig İzâhli Lugati'nin* yayımlanmasından sonra geçen sürede Özbekçenin sözlük biliminde ortaya çıkan değişiklikler

dikkate alınırsa yeni sözlüğün çok daha önceden hazırlanması gerektiği görülür. Bununla birlikte Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı günden bugüne dil siyasetinde ciddi değişiklikler oldu. Özbekçenin resmî dil olarak kullanılma yoğunluğunun ve bütün alanlarda itibarının artmış olması, Özbekistan'ın farklı devletlerle olan ilişkilerinin gitgide gelişmesi Özbekçeyi kısa zamanda gözle görülür derecede etkilemiştir. Bu sebeplerin oluşturduğu talebe cevap veren çok ciltli bir izahlı sözlük hazırlamak ve yayımlamak devletin hususi kararı ile yine devlet emrine verilip, bu sözlüğü hazırlama işi Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Alişer Navaiy Dil ve Edebiyat Enstitüsüne verilmiştir.

80.000'den fazla kelime ve kelime öbeğini içeren bu izahlı sözlük Özbekçenin bütün kelime hazinesini değil, sadece günümüzde kullanılan kelimelerini içermektedir. Sözlükteki madde başları, kelimelerin edebî dildeki kullanımları ile sınırlandırılmıştır. Sözlükte her kelimenin devletçe kabul edilen yazımı, etimolojisi, asıl ve yan anlamları Özbek edebiyatından tanıklarla verilmiştir. Bu tanıklar; Abdurrauf FITRAT, Abdullah KADIRI, ÇOLPAN, Hamza Hakimzâde NİYAZI'den bugüne kadarki Özbek yazarlarının eserlerinden ve Özbekçe yayımlanmış içtimai, siyasi, dinî, felsefî ve ilmî eserlerden derlenmiş üç milyon kadar fişten alınmıştır.

Sözlük hazırlanırken Prof. Dr. A. HOCAYEV tarafından *Özbek Tilining Köp Ciltli İzohli Lugatini Tüzüvçilar Üçün Yöriknâma* kılavuz kitabı yayımlandı (Taşkent 2000).

Sözlüğün bazı harflerini Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisinden dilci Prof. Dr. Ş. ŞAOBDURAHMANOV, Özbekistan halk şairi E. VAHİDOV, Prof. Dr. A. NURMANOV, Prof. Dr. N. MAHMUDOV, ve Prof. Dr. A. MAMATOV, matematikçi Prof. Dr. Ş. EGAMBERDIYEV, coğrafyacı Dr. S. KORAYEV, Uzman S. OLIMAVLAR kontrol etmişlerdir.

Sözlüğün *A, V, Ye, İ, Y, K, L, M, T, U-Ü, Ş, E, Yu-Yü, Ya-Yä, O-Ö, Q, G, H* harfleri A. HOCAYEV; *B, D, F* harfleri Prof. Dr. E. BEGMATOV (*B, D* harfleri A. MADVALIYEV ile birlikte); *G, Ye, C, Z* harfleri Dr. E. UMAROV (*A, MADVALIYEV* ile birlikte); *N, Ā* harfleri Uzman N. MAHKAMOV; *P, R*

harfleri Uzman Z. MIRAHMEDOVA; S, X, Ts, Ç harfleri Uzman D. XUDAYBERGENOVA (S harfi A. MADVALIYEV ile birlikte) tarafından hazırlanmıştır.

Yeni sözlükte “madde başı”nı; anlamlarının belirlenip, tanıklarla gösterilmesi olarak anlamak gerekir; yani yalnız sözlüğe alınan kelimeleri değil, yardımcı fiillerle oluşturulan (ayrı yazılan) *tasdiq qil-* gibi birleşik kelimeleri, bunun gibi madde başı oluşturmada ortaya çıkan kalıp ifadeleri (*bâş* kelimesiyle oluşturulan *bâşi âsmângä yetdi*, *bâşi kâtdi* gibi ibareleri) de açıklanan birlik şeklinde düşünmek gerekir.

Sözlüğe alınan kelimeler abece sırasında verilmiş olup genellikle sözlüğün sözlüğü şeklinde dizilmiştir. Meseleye yukarıdaki gibi daha geniş manada bakıldığında, sadece sözlükteki kelimelerin değil, sözlükteki ve anlamları belirlenip açıklanan ayrı yazılan birleşik kelimelerin ve kalıp ifadelerin de sözlüğün sözlüğünü oluşturduğu görülür; fakat bunlar asıl kelimeye yazılan sözlük maddesi içinde verilmiştir.

Sözlüğe; standart Özbekçede kullanımda olan edebî dile ait müstakil kelimeler, yardımcı kelimeler, ünlem ve taklit kelimeler, kelimenin kendi anlam ve vazifesinden başka sözlük anlamı kazandığı şekiller alınmıştır. Mesela; *quşdak*, *qıp-qızıl*, *oquvçi* gibi kelime şekilleri; *yengil*, *gurt*, *öteketgen*, *talaba* anlamına da geldiğinden madde başı olarak verilmiştir. Fiilin nispet şekillerini sözlüğe koyup koymamakta da bu yol takip edilmiş; sonuçta nispet şekli nispet anlamından başka anlamda kullanılmışsa sözlüğe alınmıştır.

Bir ya da her iki kısmı da müstakil kullanılmayan birleşik kelimeler ya da ikileme kelimeler *âlâ-kulä*, *adi-badi*, *laş-luş*, *ulda-culda*, *çaqma-çaqar*, *birden-bir*, *lâv-lâv*, *mult-mult* vb. kelimeler ve ikinci kısmı fonetik değişim ile müstakil olarak kullanılan (çoğunluk ifade eden) *âş-pâş*, *irim-sirim* gibi birleşik kelimeler de sözlüğe alınmıştır.

Kelimenin edebî dilde paralel kullanıldığı *adab-âdâb*, *tepter-tebuter*, *nebire-nebere*, *manâ-mani* gibi cins bildiren şekilleriyle, kelimenin tarihî,

edebî eserlerde kullanılan şekillerinin her ikisi de *birlen-birle*, *bile* sözlüğe alınmıştır.

Çoğunluğun anladığı, ders, ilmî, umumi eser ve çağdaş yazında çok kullanılan adlandırmalar *inqılâb*, *ıqtisâd*, *aksiya*, *tâla*, *raqs*, *emlaş* gibi, meslekî adlandırmalardan *çarx*, *arra*, *tanda*, *randa*, *egâv*, *iskana* gibi kelimelerle *kâsib*, *duradgâr*, *quruvçi*, *perdâzçi* gibi meslek isimleri ve onlardan yapılan *duradgârlık*, *hunarmandçilik*, *kulâlçilik* alan ismi bildiren kelimeler sözlükte kayıtlıdır.

Konuşma diline ait kelimelerden, yazılı eserlerde de çok karşılaşılan *biram*, *olguday*, *ketvârgan*, *şunaqana*, *mullaciring* gibi kelimelerle, konuşmanın belli bir türüne ait olan *nanna*, *haçu* (çocuk konuşmasına has), *orgilay*, *qâqındıq* (kadın konuşmasına has) kelimeler, ağızlara ait kelimelerden:

- 1) Edebî dilde paralel kullanılan *karavât-söri-çârpâya*;
- 2) Edebî dile ait olmasa da birçok ağızda kullanılan ve yazma kaynaklarda da karşılaşılan *gurung*, *manglay*, *qunâq*;
- 3) Edebî dilde şekli olmayan, yalnız bir ya da birden fazla ağızda kullanılan *elvizak*, *elvagay*, *arçimâq*, *arna* gibi kelimelere sözlükte yer verilmiştir.

Tarihî kelimelerde geçmişi betimlemede kullanılan *xân*, *emir*, *qarâl*, *çâraqâr*, *qâzi* gibi kelimelere ve kendi zamanında çok kullanılan, şimdi başka kelime ile yer değiştiren ya da ilmî, edebî eserler ve başka kaynaklarda kullanılan *dârilfünün*, *kaşşâf*, *çagır*, *iliq*, *aylamâq* gibi kelimelere sözlükte yer verilmiştir.

Günümüzde müstakil olarak kullanılmayan hatta kullanımdan tamamen düşmüş; ama kullanılan atasözü, deyim ve kalıp ifadelerde geçen *nil*, *bebiliska*, *çumak*, *barham*, *mıq*, *atâ* gibi kelimelerle dinî kavramları bildiren, sözlü ve yazılı hitapta çok kullanılan *azân*, *roza*, *iyd*, *namâz*, *fâtiha*, *çerkâv*, *buddizm*, *nasrâniy* kelimeler de sözlüğe alınmıştır.

Millet isimlerinden:

1. Coğunluğun bildiği milletleri bildiren *Özbekler, Türkler, İngilizler, Nemisler, Arablar, Hitaylar*;
2. Tarihte rol oynamış ve bu yüzden günümüz yazılı eserlerinde karşılaştığımız halk, kabile ve sülaleleri ifade eden *Sugdlar, Salcuqıylar, Qârahâniyeler, Hazarlar*;
3. Özbek halkının oluşmasında rol oynayan kabile ve akraba isimleri *Qarluqlar, Qıpçaqlar, Mangitlar, Qırqlar, Naymanlar* gibi özel adlar ve
4. Sovyetler devrinde çok kullanılan, Özbekçeye devlet dili statüsü verildikten sonra başka kelimeler ile yer değiştiren *revolyutsiya, ekonomika, plan, rayon, oblast, massiv, minut* gibi kelimeler de sözlüğe alınmıştır.

Yukarıda bahsedilen şartlara uymayan kelimeler ve kelime şekilleriyle, kısaltmalar (HDP, İİB gibi), özel adlar madde başı olarak sözlüğe alınmamıştır.

Sözlüğe madde seçme konusundaki bu sınırlandırmalar bu zamana kadar gelen bazı hataları da düzeltmiştir. Mesela; 1976'da basılan *İmla Lugatı*'nda *kavlamâq, kâvak* kelimesi şeklinde verilmiştir; oysa bu kelimeki *k-* sesinden sonra gelen seslerin aynı olması, daha doğrusu *-o-* ile yazılması gerekir; çünkü bunların her ikisi de aslında aynı kökten, *kâv+âk, kâv+lâmâq* şeklinde türemiştir. Bu türden hatalar yeni izahlı sözlükte düzeltilmiş şekliyle verilmiştir.

Sözlüğe alınan, (ayrı yazılan) birleşik kelimeler ve durgun birleşikler ise asıl kelimeye yazılan sözlük maddesinin içinde, maddenin sonunda verilmiştir; yani genel kullanımda olan, yazıda ve konuşmada çok kullanılan kalıp ifadeler sözlüğe alınmıştır. Bunlar da aşağıdaki gibidir:

1. Konuşma ve yazmada çok kullanılan, farklı alanlara ait birleşik adlandırmalar: *milliy dârâmâd, dârâmâd sâlığı, âtrâf muhit, mâ'muriy câzâ, mehmât dâftârçâsi, qân bâsîmi, cârimâ topi...*

2. Anlamı kendisini oluşturan kelimelerin anlamıyla aynı olmayan (genellikle birleşik kelime denilen) kelimeler: *nâzâr sâlmâq, cävâb bermâq, lâyıq kormâq, âzâr bermâq...*
3. Kendisini oluşturan kelimelerden birinin mecaz anlamda kullanıldığı birleşik kelimeler: *âq köngil, köngli âq, qârä köngil, köngli qârä, qoli gül...*
4. Deyimler: *ämmäning buzâğı uççıgä çıqqan, âyâgını qolgä âlmâq, tâşingni ter...*
5. İzah isteyen deyim ve atasözleri: *Temirni qızıgıdä bâsmâq, sinänmägän âtning sirtidän otmä, sogır kozgä surmä, kozä kundä emäs, kunidä sinädi...*

Yabancı dillerden giren kelimelerin hangi dile ait olduğu yazılmış, ait olduğu dildeki asıl alfabesiyle yazımı gösterilmiş ve anlamı da verilmiştir.

Kitabın son cildinde Özbekçedeki eklerin anlamları ve kullanımlarıyla verildiği bir bölüm vardır (V, 572-591).

Bazı özelliklerinden bahsettiğimiz bu sözlük alanında büyük bir boşluğu doldurmakta ve bugün artık kullanımda olmayan tarihî metinlerde geçen, yalnızca edebî dilde kullanılan ya da ağızlarda konuşulan kelimeleri içermesi bakımından çok önemlidir. Benzer bir çalışmanın konunun uzmanlarınca Türkiye Türkçesi için de yayımlanması dileğiyle yazımızı noktalamak istiyoruz.

Elife KARADAĞ

bozkurtelife@gmail.com, Göttingen